

Voor een komende gerechtigheid

Een gesprek met Jacques Derrida

Lieven De Caeter

Het "BRussells Tribunal" is een onderzoekscommissie over de Nieuwe Imperiale Wereldorde en meer bepaald over de "Project for the New American Century" (PNAC), de neoconservatieve denktank die achter de oorlogspolitiek van de regering Bush schuilt. Medeondertekenaars van het PNAC- mission statement zijn o.a. Cheney, Rumsfeld en Wolfowitz. Het programma van de denktank bestaat erin een Amerikaanse wereldoverheersing te vestigen via een hightech leger, het ontstaan van een concurrerende supermacht te voorkomen en preventieve oorlogen te voeren tegen al wie de Amerikaanse belangen bedreigt.. Het BRussells Tribunal gaat door van 14 tot 17 april in de Beursschouwburg en Les Halles. Jacques Derrida die leidt aan kanker, heeft de initiatiefnemer van het project, Lieven De Caeter, bij hem thuis uitgenodigd voor een gesprek.

Lieven De Cauter (LDC): waarom hebt u beslist om ons een interview toe te staan over het 'BRussellTribunal'?

Jacques Derrida (JD): Ik hield eraan om uw project te verwelkomen op basis van zijn beginsel: de traditie van een Russell Tribunaal terug opnemen is vandaag de dag symbolisch belangrijk en noodzakelijk. Ik geloof dat, in principe, het een goede zaak is voor de wereld, al was het maar om de geopolitieke reflectie van alle wereldburgers te voeden. Ik geloof des te meer in die noodzaak, daar men sinds enkele jaren meer en meer aandacht schenkt aan de constitutie van internationale instellingen, van internationaal recht, die boven de staatssoevereiniteit uit, Staatshoofden en generaals beoordelen. Nog geen staten als zodanig, maar personen die verantwoordelijk zijn voor of verdacht worden van oorlogsmisdaden en misdaden tegen de mensheid - men kan het voorbeeld van Pinochet citeren ondanks de dubbelzinnigheid ervan of van Milosevitch. In elk geval moeten staatshoofden voor het Internationaal Gerechtshof verschijnen, dat een statuut heeft dat erkend is door het internationaal recht, ondanks alle moeilijkheden die u kent: de Amerikaanse, Israëliëse en Franse terughoudendheid. Niettemin: dit tribunaal bestaat, en zelfs al is het nog stotterend, zwak en problematisch in het opleggen van zijn sancties, het bestaat als fenomeen van het erkende internationaal recht.

Uw project, als ik het goed begrepen heb, is niet van dezelfde aard, ook al is het geïnspireerd door dezelfde geest. Het heeft geen erkend juridisch of rechterlijk statuut, het is door geen enkele staat erkend en daardoor blijft het een privé-initiatief. Burgers van verschillende landen zijn overeengekomen om zo eerlijk mogelijk een onderzoek in te stellen naar een bepaalde politiek, naar een politiek project en zijn uitvoering. Het gaat er niet om uit te komen bij een oordeel dat sancties uitspreekt maar om de waakzaamheid op te wekken of te versterken van de wereldburgers en in de eerste plaats van de verantwoordelijken die u beoordeelt. Dat heeft een symbolisch gewicht waarin ik geloof, een exemplarisch symbolisch gewicht.

Het is daarom dat, hoewel ik me niet geïmpliceerd voel in het daadwerkelijke experiment dat u zult uitvoeren, ik er erg aan houd te onderlijnen dat het geval dat jullie gaan onderzoeken - dat natuurlijk een massieve *case* en een ernstig geval is, toch maar een geval is onder vele andere. In de logica van uw project kunnen ook andere politieke projecten, andere militaire of politieke leiders, andere landen, andere staatslieden op dezelfde manier uitgekozen worden om te worden beoordeeld of te worden in verband gebracht met dit geval. Persoonlijk sta ik erg kritisch tegenover de Bush-administratie en haar project, tegenover de aanval op Irak, en de omstandigheden waarin het zich heeft afgespeeld op een unilaterale manier, ondanks de vele

officiële protesten van Europese landen waaronder Frankrijk; in strijd met de regels van de Verenigde Naties en de veiligheidsraad. Maar ondanks deze kritieken - die ik overigens publiekelijk naar voren heb gebracht - zou ik niet willen dat de Verenigde Staten in het algemeen en als zodanig voor een dergelijk tribunaal zouden moeten verschijnen. Ik zou een onderscheid willen maken tussen een aantal krachten in de VS, er zijn er die zich hebben verzet, zo sterk als in Europa, tegen de politiek in Irak. Dit impliceert niet het hele Amerikaanse volk, zelfs niet de hele Amerikaanse Staat, maar een fase van de Amerikaanse politiek, die misschien in vraag zal gesteld worden in de aanloop naar de komende verkiezingen. Er zal zich misschien een verandering voordoen in de Verenigde Staten, tenminste gedeeltelijk. Dus zou ik u willen oproepen tot voorzichtigheid wat betreft het doelwit van de beschuldiging.

LDC: Het is daarom dat wij ons niet richten op de regering in het algemeen maar op de Project for a New American Century, de denktank waaruit al deze extreme ideeën van unilateralisme, hegemonie, van militarisering van de wereld, enzovoort, voortkomen.

JD: Daar waar een expliciet politiek project zijn hegemonische visie en bedoelingen verkondigt en alles in het werk wil stellen om het te realiseren, daar kan men inderdaad beschuldigen, protesteren in naam van het internationaal recht en de bestaande instituties, naar hun geest en naar hun letter. Ik denk zowel aan de Verenigde Naties als aan de Veiligheidsraad, die respectabele instituties zijn, maar waarvan de structuur, het charter en de procedures zullen moeten worden hervormd, vooral dan de veiligheidsraad. De crisis die zich net heeft voorgedaan, bevestigt het: het zal wel moeten dat deze internationale instellingen worden getransformeerd en daar zou ik natuurlijk pleiten voor een radicale transformatie - waarvan ik niet weet of ze zich op korte termijn zal voordoen - die zelfs het charter in vraag zou stellen, dat wil zeggen het respect voor de soevereiniteit van de nationale staten en de ondeelbaarheid van soevereiniteit. Er is een contradictie tussen het respect voor de mensenrechten in het algemeen, die ook deel uitmaken van het handvest, en het respect voor de soevereiniteit van de nationale Staat. De Staten worden in de Verenigde Naties inderdaad vertegenwoordigd als staten en a fortiori in de Veiligheidsraad, die de overwinnaars van de Tweede Wereldoorlog verenigt. Dat alles vraagt om een diepgaande transformatie. Ik zou willen dat het een transformatie wordt en geen destructie, want ik geloof in de geest van de Verenigde Naties.

LDC: Dus U blijft vasthouden aan het visioen van Kant?

JD: Tenminste in de geest van Kant, want ik heb ook wat betreft het kantiaanse concept van kosmopolitisme enkele vragen*. Het is in dit perspectief dat ik geloof dat initiatieven als het uwe (of analoge initiatieven) symbolisch erg belangrijk zijn om te appelleren aan de bewustwording van de noodzaak van deze transformaties. Dit zal - dat is in elk geval wat ik wens - de symbolische waarde hebben van een oproep tot een reflectie waaraan wij allen nood hebben en die de staten niet op zich nemen en die zelfs de instituties van het type van het internationaal gerechtshof niet opnemen...

LDC : Als ik even mag preciseren, wij maken deel uit van een heel netwerk dat het "World Tribunal on Iraq" heet. Er zullen sessies zijn in Hiroshima, Tokio, New York, Kopenhagen, Mexico, Londen en Istanboel. In Londen - en daar is de link tussen het internationaal gerechtshof en het morele tribunaal erg sterk - hebben de verantwoordelijken van het tribunaal over Irak een dossier opgemaakt met specialisten om te onderzoeken of Blair (die het internationale gerechtshof heeft erkend) een overtreding heeft begaan van het internationaal recht. Het is evident dat er een grote consensus heerst tussen de specialisten om te zeggen dat deze oorlog wel degelijk een overtreding was. Het is een "agressieve oorlog" in de technische betekenis van het woord volgens het handvest van de Verenigde Naties want er was geen onmiddellijke dreiging voor het territorium van de betrokken landen. Het resultaat van dit onderzoek is dat zij een dossier hebben neergelegd bij het Internationaal Gerechtshof in Den Haag. Hetzelfde zal gebeuren in Kopenhagen, daar Denemarken deel uitmaakt van de coalitie. Er zijn dus mogelijkheden dat ons moreel initiatief in sommige van zijn delen zich transformeert in een juridische procedure in de strikte zin van het woord.

JD : Dit is uiteraard wenselijk! Maar het lijkt me onwaarschijnlijk dat dit gebeurt. Omdat er teveel staten zullen zijn die zich zullen verzetten tegen het institutioneel en juridisch worden van het initiatief en niet alleen de VS. Indien dit niet gebeurt wil dat niet zeggen dat uw project gedoemd is te mislukken of nutteloos te blijven. Integendeel. Ik geloof in zijn grote symbolische efficiëntie in de publieke ruimte. Het feit dat het gezegd wordt, gepubliceerd wordt, zelfs als het niet gevolgd wordt door een oordeel, een uitspraak in de strikt juridische zin, en nog minder door sancties, kan het een symbolisch effect hebben op het politieke bewustzijn van de burgers, een nazinderend, uitgesteld effect; maar, waarvan men veel mag verwachten. Wat ik zou wensen is dat u rechtvaardig blijft ten aanzien van uw beschuldigten, dat uw *démarche* werkelijk integer zou zijn, zonder vooraf partij te kiezen, dat alles gebeurt in sereniteit en rechtvaardigheid. Dat men de verantwoordelijken goed identificeert, dat het niet oeverloos wordt en dat men voor de

* Derrida verwijst naar zijn beschouwingen over Kant en zijn ideeën over een volkerenbond in "*Voyous*".

toekomst andere processen van hetzelfde type niet uitsluit. Ik zou niet willen dat dit proces als alibi dient om geen andere even noodzakelijke processen te voeren over andere landen, andere politieke projecten, of ze nu Europees zijn of niet. Ik zou zelfs willen dat het exemplarische karakter van uw initiatief leidt tot een duurzame, zelfs permanente instantie. Ik geloof dat het aangevoeld zal worden als rechtvaardiger als u zich niet blindstaart op dit doelwit als enig mogelijk doelwit, temeer omdat, zoals u weet, tijdens de agressie tegen Irak de Amerikaanse verantwoordelijkheid welliswaar determinerend was maar niet zonder complexe medeplichtigheid van alle kanten. Het gaat om een bijna onontwarbare knoop van medeverantwoordelijkheden. Ik zou wensen dat er duidelijk rekening mee zou worden gehouden en dat het geen beschuldiging wordt van één enkele persoon. Zelfs als hij een ideoloog is, een persoon die aan het project voor hegemonie een erg leesbare vorm heeft gegeven, hij heeft het niet alleen gedaan. Hij heeft het niet kunnen opleggen aan mensen die er niet mee instemmen. Dus, het silhouet van de beschuldigde, van de beklagde of de beklagden, is erg moeilijk te bepalen.

LDC : Ja, dat is één van de redenen waarom wij de strikt juridische vorm hebben verlaten. Een van de nadelen van de juridische vorm is dat men alleen personen kan treffen. Wij daarentegen willen een systeem viseren, een systemische logica. Wij noemen de beschuldigen (Cheney, Wolfowitz, Rumsfeld) om te tonen aan de mensen dat we niet spreken over fantomen maar wij viseren de PNAC als verzameling van performatieve vertogen. Dat wil zeggen, plannen om iets uit te voeren, voornemens tot een actie die zich voltrekt. Onze moeilijkheid is ook een informatieve taak: de mensen duidelijk maken dat de PNAC bestaat en dat het belangrijk is om deze denktank te kennen. Dat is al een hele opdracht.

JD : Zeer zeker. En daarom is het belangrijk dat het voor een deel gepersonaliseerd is en voor een deel ontwikkeld op het niveau van het systeem, van principes, van het concept. Daar waar dit systeem, deze principes, deze concepten, de internationale wetten verkrachten - wetten die we tegelijk moeten respecteren en misschien ook veranderen. Het is op dat punt waar jullie niet zullen kunnen vermijden om te spreken over de soevereiniteit, over de crisis van de soevereiniteit, de noodzakelijke deling en beperking van soevereiniteit. Persoonlijk, ben ik erg voorzichtig als ik moet positie nemen over dit uitgestrekte onderwerp van de soevereiniteit, over wat ik noem zijn noodzakelijke deconstructie. Ik denk dat men de politieke theologie van de soevereiniteit moet deconstrueren door een filosofische en historische analyse. Het is een enorme filosofische taak en hierbij moet men alles herlezen, van Kant tot Bodin, van Hobbes tot Schmitt.

Maar tegelijk moet men niet geloven dat men militant mag pleiten voor de totale afschaffing van elke soevereiniteit. Het is onrealistisch en zelfs niet wenselijk. Er zijn effecten van soevereiniteit die in mijn ogen nog politiek nuttig zijn om te vechten tegen bepaalde krachten of concentraties van internationale krachten die lachen met soevereiniteit. In het huidige geval hebben we precies te maken met het kruispunt tussen enerzijds de arrogante en hegemonische affirmatie van een soevereine natiestaat en anderzijds een geheel van mondiale economische krachten, met allerlei soorten transacties en complicaties waarin ook China, Rusland en vele landen van het Midden Oosten betrokken zijn. Het is daar waar het moeilijk wordt om de knopen te ontwarren. Ik denk dat de aanspraak van de soevereiniteit niet altijd moet aangeklaagd of bekritiseerd worden. Dat hangt van de situatie af.

LDC : Zoals U in *Voyous* heel mooi hebt aangetoond, onder het deconstrueren van de term, geen democratie zonder "cratie": er moet altijd een macht zijn en zelfs slagkracht.

JD : Absoluut. Men kan ook spreken van de soevereiniteit van de burger die soeverein stemt, dus men moet heel voorzichtig zijn. In mijn ogen berust het belang van uw project erin deze reflectie te beginnen of voort te zetten, vertrekkend van een werkelijk geval die een militaire, strategische, economische vorm aanneemt. Het is erg belangrijk om deze reflectie te ontwikkelen aan de hand van een geval, maar het is een reflectie van lange adem die met de gehele geopolitieke wording van de komende decennia gepaard zal gaan. Het is niet enkel als Fransman, Europeaan of wereldburger maar ook als filosoof die bezorgd is over deze kwesties, dat ik jullie poging interessant en noodzakelijk vind. Zij zal anderen ertoe aanzetten - vele anderen hoop ik - positie te nemen met betrekking tot wat jullie doen, na te denken, eventueel zelfs zich te verzetten of zich bij u aan te sluiten, maar dat kan alleen maar een goede zaak zijn voor de politieke reflectie, waaraan we grote nood hebben.

LDC : Ik was zeer verwonderd over de definitie die U geeft in ' *Le concept du 11 septembre* ': U noemt filosoof diegene die zich bezighoudt met de overgang naar de politieke en internationale instellingen die komen. Het is een erg politieke definitie van de filosoof.

JD : Wat ik wou laten aanvoelen is dat het niet noodzakelijk de professionele filosofen zijn die zich ermee gaan bezighouden. De jurist of de politicus die deze kwesties opneemt, zal de filosoof van morgen zijn. Soms zijn politici of juristen bekwaamer om deze vragen filosofisch te denken dan de professionele universitaire filosofen, zelfs al zijn er enkele in de academische wereld die

er zich in verdiepen. In elk geval is de filosofie van vandaag of de filosofische taak van vandaag, dit te denken in de actie, door iets te doen.

LDC : Ik zou graag willen terugkomen op de notie van soevereiniteit. De nieuwe imperiale wereldorde die schurkenstaten aanduidt, is dat geen uitzonderingstoestand? U spreekt in '*Voyous*' over het concept "auto-immuniteit van de democratie": de democratie heeft de neiging om op kritieke momenten zichzelf op te heffen om de democratie te verdedigen. Dat is precies wat er nu gebeurt in de Verenigde Staten. Zowel in de binnenlandse politiek als in de buitenlandse politiek. De ideologie van de PNAC en dus van de regering Bush, is precies dat.

JD : De uitzondering is de vertaling, het criterium van soevereiniteit, zoals is opgemerkt door Carl Schmitt (die ik overigens heb bekritiseerd. Men moet zeer voorzichtig zijn wanneer men spreekt over Schmitt, ik heb enkele hoofdstukken over Schmitt geschreven in '*Politique de l' mitié*' waarin ik hem ernstig neem en bekritiseer. Ik zou niet willen dat mijn reflectie over Carl Schmitt zou opgevat worden als sympathie voor zijn stellingen of zijn geschiedenis). Is soeverein diegene die beslist over de uitzondering? Uitzondering en soevereiniteit gaan hier hand in hand. Zoals de democratie soms zichzelf bedreigt waar ze zichzelf opheft, bestaat de soevereiniteit erin zich het recht te geven het recht op te heffen. Het is de definitie van de soeverein. Hij maakt de wet, hij staat boven de wet, hij kan de wet opheffen. Dat is wat de Verenigde Staten gedaan hebben. Van de ene kant hebben ze hun eigen verplichtingen tegenover de VN en de veiligheidsraad overtreden, en van de andere kant bedreigen ze in het binnenland in zekere mate de Amerikaanse democratie door politionele en juridische uitzonderingsprocedures in te voeren. Ik heb het niet alleen over de gevangenen van Guantánamo maar ook over de Patriot Act: sinds de wet in voege is getreden, is de FBI zich te buiten gegaan aan inquisitie-achtige intimidatieprocedures, die zijn aangeklaagd door de Amerikanen zelf, meer bepaald door juristen, als zijnde in tegenspraak met de grondwet en de democratie.

Dit gezegd zijnde mag men, om rechtvaardig te zijn, niet uit het oog verliezen dat de Verenigde Staten ondanks alles een democratie is. Bush die met de hakken over de sloot verkozen is, riskeert de volgende verkiezingen te verliezen: hij is slechts soeverein voor vier jaar. Het is een erg legalistisch land waar vele manifestaties van politieke vrijheid plaatsvinden die niet zouden worden getolereerd in veel andere landen. En ik spreek niet alleen van landen die als niet democratisch bekend staan maar ook van onze westerse Europese democratieën. Ik heb in de Verenigde Staten massale manifestaties gezien tegen komende oorlog in Irak, voor het Witte Huis, heel dichtbij de bureaus van Bush. Ik heb me de bedenking gemaakt dat wanneer in

Frankrijk zich duizenden manifestanten zouden verdringen om te gaan protesteren voor het Elysée in een analoge situatie, dat niet zou worden getolereerd. Om rechtvaardig te zijn moet men rekening houden met deze interne contradictie in de Amerikaanse democratie: van de ene kant auto-immuniteit - de democratie vernietigt zichzelf door zich te beschermen - maar aan de andere kant moet men ook rekening houden met het feit dat deze hegemonische tendens ook een crisis is van de hegemonie. De Verenigde Staten verkrampen volgens mij in hun hegemonie op het moment dat deze bedreigd is, op losse schroeven staat. Er is geen contradictie tussen de hegemonische drift en de crisis. De Verenigde Staten voelen heel goed aan dat binnen enkele jaren China en Rusland zullen beginnen wegen. Het ganse olie verhaal dat natuurlijk de Iraakse episode heeft bepaald, heeft te maken met vooruitzichten op lange termijn, vooral met betrekking tot China: het dresseren van China met petroleum, de controle van de petroleum van het Midden Oosten... . Dit alles betekent dat de hegemonie even bedreigd is als manifest en arrogant. Het is een extreem complexe situatie. Het is daarom dat ik mij genoodzaakt zie te zeggen dat het er niet om gaat de Verenigde Staten als geheel te beschuldigen of aan te klagen, maar rekening te houden met alles wat kritisch is in het Amerikaanse politieke landschap. Er zijn in de VS krachten die vechten tegen de Bush-administratie, men moet zich aan de kant scharen van die krachten, het bestaan ervan erkennen. Soms manifesteren zij hun kritiek op een radicalere manier dan in Europa. Maar er is vanzelfsprekend - en ik veronderstel dat U erover zult spreken in uw onderzoekscommissie - het enorme probleem van de controle en van de macht van de media, die heel deze geschiedenis op een beslissende manier begeleidt, van 11 september tot aan de invasie van Irak; invasie die overigens volgens mij al lang voor 11 september was gepland.

LDC : Ja, het is één van de dingen die moeten worden bewezen. De PNAC schrijft in 2000 "Decennialang al willen de Verenigde Staten een duurzamere rol spelen in de veiligheid van de Golfregio. Terwijl het onopgeloste conflict met Irak de onmiddellijke rechtvaardiging biedt, overstijgt de behoefte aan een substantiële militaire aanwezigheid in de Golf het probleem van het regime van Saddam Hussein" Dat schrijven ze in september 2000: het was dus al beslist, al de rest was slechts een alibi.

JD : Het is een discussie die ik in publiek heb gehad met Baudrillard die zei dat de agressie tegen Irak, die op dat moment op til was, een direct gevolg was van 11 september. Ik heb me tegen die stelling verzet. Ik heb gezegd dat ik dacht dat ze in elk geval zou plaatsvinden, dat men er al sinds lang de premissen van had en dat de twee sequenties in zekere mate van elkaar kunnen worden losgekoppeld. De dag dat men er de geschiedenis zal van schrijven, dat de documenten

publiek zullen worden gemaakt, zal men vaststellen dat 11 september vooraf gegaan is door zeer gecompliceerde geheime transacties, dikwijls in Europa, met betrekking tot oliepijplijnen, op een moment dat de petroleum-clan aan de macht was. Er zijn transacties geweest en bedreigingen, en het is niet onmogelijk te denken dat men ooit op een dag zal ontdekken dat het echt de Bush-clan was die gevisieerd werd en niet het land als zodanig, het Amerika van Clinton. Maar men moet niet ophouden bij de petroleum. Er staat veel meer op het spel, op het vlak van geopolitieke strategie, waaronder de spanningen met China, Europa en Rusland. Zeer veranderlijke allianties zoals altijd met de VS gezien zij de mensen hebben aangevallen die ze lange tijd hebben gesteund. Irak is een bondgenoot geweest zowel van de VS als van Frankrijk: het is een kwestie van diplomatieke grilligheid, hypocriet van het begin tot het einde, en niet alleen van de kant van de VS. Er staat veel meer op het spel dan alleen olie temeer dat de olie een kwestie is van enkele decennia: er zal geen olie meer zijn binnen 50 jaar! Men moet het olievraagstuk in rekening brengen maar er niet alle aandacht en de hele analyse aan besteden. Er zijn militaire kwesties die zich uiteten in territoriale kwesties van bezetting en van controle. Maar de militaire macht is niet alleen een territoriale macht, dat weten we nu, ze heeft ook te maken met niet geterritorialiseerde controles op het vlak van technologische telecommunicatie enzoverder. Dat alles moet in rekening worden gebracht.

LDC : En Israël ?

JD : Velen hebben gezegd dat de Amerikaans-Israëlische bondgenootschap of de steun die de VS aan Israël verlenen, niet vreemd is aan deze interventie in Irak. Ik geloof dat het waar is, in zekere mate. Maar ook hier is het zeer complex. Als inderdaad de huidige Israëlische regering - en daar zou ik dezelfde voorzorg nemen als voor de VS : er zijn in Israël Israëlis die vechten tegen Sharon - zich officieel en publiekelijk gelukkig heeft geprezen met de agressie tegen Irak, is de vrijheid die dit het land schijnbaar heeft gegeven in zijn offensieve initiatieven van kolonisatie en van repressie, zeer dubbelzinnig. Ook hier kan men spreken van auto-immuniteit. Het is erg contradictorisch want terzelfdertijd heeft dit alles het Palestijnse terrorisme verergerd en symptomen van anti-semitisme in heel Europa aangewakkerd of opgewekt.

Het is erg complex want als het waar is dat de Amerikanen Israël steunen - net zoals de meerderheid van de Europese landen met verschillende politieke varianten - dan is het ook waar dat de beste Amerikaanse bondgenoten van de Sharonpolitiek, dat wil zeggen van de meest offensieve politiek van alle Israëlische regeringen, niet alleen de gemeenschap is van de Amerikaanse Joden, maar ook de Christelijke fundamentalisten. Zij zijn de meest pro -

Israëlische van de Amerikanen, soms zelfs meer dan bepaalde Amerikaanse Joden. Ik ben er niet zeker van dat het in het belang van Israël was dat deze vorm van agressie tegen Irak zich heeft voorgedaan. De toekomst zal het uitwijzen. Zelfs Sharon stuit vandaag de dag op een oppositie in zijn eigen regering, in zijn eigen meerderheid want hij pretendeert de kolonies in Gaza te willen ontmantelen. De moeilijkheid van een project als het uwe, hoe noodzakelijk, hoe rechtvaardig, en hoe prachtig het ook is in zijn beginsel, bestaat erin rekening te houden met heel deze complexiteit. Te proberen niet onrechtvaardig te zijn tegenover de enen en de anderen. Het is één van de redenen waarom ik eraan houd om u mijn solidariteit te betuigen in principe. Omdat ik niet in staat ben om effectief deel te nemen aan het onderzoek en de afwikkeling van het oordeel, verkies ik voor het ogenblik mij te beperken tot dit principiële akkoord. Maar ik zal niet aarzelen om achteraf te applaudiseren als ik vind dat U de zaak tot een goed einde hebt gebracht!

LDC : Uw gedachten zijn helder en zullen te drinken geven aan velen die dorst hebben (naar gerechtigheid bijvoorbeeld). Heel hartelijk bedankt! Laten we als proscriptum even over messianisme praten. Dat wil zeggen over "de zwakke kracht" die naar Benjamin verwijst en die u evoceert in ' *père d' insérer* ' in het voorwoord tot *Voyous*. Sta me toe even te citeren : "Wat zich hier affirmeert, zou een Messiaanse geloofsdaad kunnen zijn - onreligieus en zonder messianisme (...) Aan dit appel is alle hoop toevertrouwd, zeker, maar dit appel blijft, op zich, zonder hoop. Niet wanhopig, maar vreemd aan elke teleologie, aan de hoop en het heil van de redding. Niet vreemd aan het heil van de andere, niet vreemd aan het afscheid en de gerechtigheid, maar toch nog rebels tegen de economie van de verlossing. "...

Ik vond dit zeer mooi. Bijna een gebed om - in het alledaagse, in ons project - in te voegen. Maar wat is dat messianisme zonder religie?

JD : De zwakke kracht verwijst inderdaad naar de benjaminaanse interpretatie maar, het is niet helemaal de mijne. Het gaat om wat ik noem "messianiteit zonder messianisme" : ik zou zeggen dat vandaag één van de incarnaties, één van de verwerkelijkingen van deze messianiteit, van dit messianisme zonder religie, te vinden is in de beweging van de andersglobalisten. Een beweging die nog heterogeen is, nog een beetje vormeloos, vol contradicties, maar die de zwakken van de aarde verenigt, al diegenen die zich verpletterd voelen door de economische hegemonie, door de liberale macht, door de soevereiniteit, enzovoort. Ik geloof dat de zwakken op termijn de sterksten zullen zijn en dat zij de toekomst vertegenwoordigen. Hoewel ik geen militant ben van de beweging, zet ik in op deze zwakke kracht van de andersglobaliseringsbewegingen. Zij zullen zich moeten verduidelijken, hun contradicties ontwarren, maar ze zijn in optocht tegen alle

hegemonische organisaties van de wereld. Niet alleen de VS maar ook het IMF, de G8, al deze dominanties georganiseerd door de rijke en machtige landen, waar Europa deel van uitmaakt. Het is deze andersglobaliseringsbeweging die één van de mooiste figuren is van wat ik de "messianiteit zonder messianisme" zou noemen, dat wil zeggen zonder deel uit te maken van een bepaalde religie. In het conflict met Irak zijn er veel religieuze elementen in het spel en van alle kanten - zowel van Christelijke als van Islamitische kant. Wat ik "messianiteit zonder messianisme" noem is een appèl, een belofte van een onafhankelijke toekomst voor wat komt, een die komt zoals elke Messias in de vorm van vrede en gerechtigheid, een belofte onafhankelijk van religie, dat wil zeggen universeel. Een belofte die onafhankelijk is van de drie religies die zij elkaar bevechten, want deze oorlog speelt tussen de drie abrahamitische religies. Het gaat om een belofte voorbij de religies van Abraham: zij is universeel, zonder verband met de openbaringen of met de geschiedenis van de religies. Mijn gedachtegang is niet anti-religieus. Het gaat er niet om ten strijde te trekken tegen de religieuze messianismen in strikte zin, dat wil zeggen Joodse, Christelijke of Islamitische. Maar het gaat erom een plaats te bepalen waar deze messianismen worden voorbij gestreefd door de messianiteit. Dat wil zeggen door deze verwachting zonder horizon, verwachting van de komende gebeurtenis, van de komende democratie, met al haar contradicties. En ik geloof dat men vandaag de dag, erg voorzichtig, moet zoeken om deze messianiteit vorm en kracht te geven, zonder te wijken voor de oude politieke concepten (soevereiniteit en de aan territorium gebonden nationale Staat). Zonder toe te geven aan de kerken, of aan de religieuze, theologico-politieke of theocratische machten van alle slag en soort, of het nu gaat om de theocratiën van het Islamitische Midden Oosten, of om de vermoede Westerse theocratiën. (Ondanks alles zijn Europa, Frankrijk in het bijzonder, maar ook de VS in principe geseclariseerde landen volgens hun grondwet. Ik hoorde onlangs een journalist zeggen tegen een Amerikaan "hoe verklaar je dat Bush altijd zegt ' God ~~is~~ America' , dat de president zweert op de bijbel enzoverder" en de andere antwoordde hem : "je moet ons geen lessen geven over secularisering, want lang voor jullie hebben wij de scheiding van kerk en staat in onze grondwet ingeschreven". En dat de staat niet onder de controle was van welke religie ook, wat niet belet dat er een Christelijke overheersing is maar ook daar moet je heel voorzichtig zijn). Messianiteit zonder messianisme is dit; onafhankelijkheid tegenover het religieuze in het algemeen. Een geloof zonder religie in zekere zin.